

РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТ ЯК ВАЖЛИВИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НА ВІТЧИЗНЯНИХ ХАРЧОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Берегова Т.А.

Одеська національна академія харчових технологій

Стаття присвячена дослідженню необхідності використання ризик-менеджменту на вітчизняних харчових підприємствах, вибору найбільш адекватних методів управління ризиками. Розглянута сутнісна характеристика економічного ризику суб'єктів господарювання, ідентифіковані та охарактеризовані методи управління ризиками шляхом застосування політики ризик-менеджменту. Обґрунтовано необхідність формування стратегії управління економічними ризиками для досягнення стану економічної безпеки підприємств.

Ключові слова: економічна безпека, ризик, ризик-менеджмент, стратегія, управління економічними ризиками.

Постановка проблеми. В сучасних умовах мінливого зовнішнього середовища першочерговим завданням, яке постає перед керівництвом вітчизняних підприємств, є розробка та впровадження заходів з мінімізації негативного впливу ризикових ситуацій, заснованих на дії механізму ризик-менеджменту. Управління ризиками дозволяє підприємству підвищувати свою ефективність шляхом гнучкої і адекватної політики реагування на можливі загрози, мінімізувати ймовірність виникнення ризикових ситуацій, забезпечуючи при цьому належний рівень економічної безпеки суб'єкта господарювання, а також знижувати рівень збитковості підприємства від заподіяної ризиками шкоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день існує чимало наукових праць, присвячених поняттю «ризик» та управління ризиками. Визначенням поняття ризику та проблемами управління ризиками займалися як вітчизняні вчені (К.Г. Балабанов, П.І. Верченко, Т.В. Головач, П.П. Грабовий, В.М. Гранатуров, Н.В. Демчук, В.Б. Живетін, В.Л. Кльоба, А.В. Матвійчук, О.Л. Устенко), так і зарубіжні науковці (М. Альберт, М.Х. Мескон, Ф. Хедоурі).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Слід відмітити, що управління ризиками залишається ще не достатньо вивченою сферою управлінської діяльності, про що також свідчить відсутність єдиного погляду щодо трактування сутності даного поняття. Тому, з огляду на багатогранність поняття ризику для українських підприємств постає проблема вибору адекватних методів управління ризиками, які б дозволили оцінити реальний вплив загроз та запропонувати шляхи їх попередження, а в разі виявлення – їх усунення.

Мета статті. Головною метою цієї роботи полягає в теоретичному осмисленні необхідності ризик-менеджменту на вітчизняних харчових підприємствах, узагальненні основних методів управління ризиками та наданні практичних рекомендацій щодо вибору методу управління на рівні підприємства для забезпечення його економічної безпеки з урахуванням стратегічного планування та особливостей сучасного економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. В економічній теорії і практиці доведено, що необхідною умовою отримання економічного ефекту у вигляді прибутку є певна доля ризику. Тому з підвищенням рівня ризику зростає й величина прибутку.

В теорії управління під ризиком мається на увазі не безпосередньо небезпека, а певний рівень ентропії (величини, що характеризує міру невизначеності системи, міру невизначеності стану або поведінки системи в відповідних умовах, з якою можна спрогнозувати результат) [7]. Як економічна категорія ризик відображає сприйняття суб'єктами підприємницької діяльності певних об'єктивних невизначеностей та прийняття й оцінку ними рішень, обмежених можливими загрозами й невикористаними можливостями.

Для встановлення рівня невизначеності необхідна наявність релевантної інформації, що дозволяє об'єктивно оцінити ймовірність очікуваного результату. Таким чином, ризик пов'язаний з невизначеністю досягнення суб'єктом своїх цілей, що припускає існування як негативних, так і позитивних відхилень.

Аналіз визначень ризику дозволяє виявити основні характеристики ризикової ситуації [6]:

- випадковий характер події, невизначеність реалізованого на практиці результату, тобто невизначеність можливості досягнення суб'єктом своїх цілей;
- наявність декількох варіантів розвитку події чи стану середовища, включаючи негативний, пов'язаний з можливістю виникнення збитку, упущеної вигоди, недосягнення суб'єктом своїх цілей. Ці варіанти можуть бути як усвідомлюваними, так і не усвідомлюваними суб'єктом. В останньому випадку ризику визначаються як невиявлені;
- можливість визначення ймовірності очікуваних результатів;
- ймовірність виникнення втрат (збитків) чи додаткового прибутку.

Особливістю ризик-менеджменту в умовах ринку є те, що будь-який суб'єкт економічної діяльності повинен не уникати можливих ризиків, а усвідомлено йти на них задля реалізації власних цілей діяльності та успішного функціонування. Оскільки, навіть незначне уникнення або мінімізація ризиків знижує ефективність діяльності підприємства, що, в свою чергу, веде до значних додаткових витрат та довгострокових несприятливих наслідків у діяльності господарюючого суб'єкта.

Таким чином, основною метою управління ризиками на підприємстві або ризик-менеджменту є забезпечення максимальної ефективності системи управління та досягнення фінансової стійкості й стабільності підприємства, враховуючи стан невизначеності та фактори, що можуть як

негативно, так і позитивно вплинути на досягнення головних цілей підприємства [5].

Саме практичне розв'язання проблем, пов'язаних із необхідністю забезпечення стабільного функціонування вітчизняних підприємств, не тільки зараз, але й на перспективу, залежить в основному від ступеня освоєння та впровадження методів та механізму стратегічного управління на практиці.

Що стосується поняття «стратегія», то в галузі управління підприємством як соціально-економічною системою, воно виступає як довгостроковий та комплексний план дій, що має на меті забезпечити швидке реагування підприємства на зміну зовнішньої кон'юнктури, яке може вимагати необхідності стратегічного маневру, перегляд цілей та коригування загального напрямку розвитку [1, с. 10]. Відповідно до моделі стратегічного управління стратегія реалізується шляхом розробки внутрішніх фірмових планів, системи бюджетів, спеціальних програм та процедур.

Стратегія управління економічними ризиками є складовою частиною стратегії економічної безпеки та розробляється шляхом реалізації етапів стратегічного планування з урахуванням стратегічних цілей підприємства. Причому саме правильно організована система оцінки та контролю через механізм зворотного зв'язку забезпечує інформацією не тільки процес реалізації стратегічних планів, але й першочергову розробку стратегії суб'єкта економічної діяльності [5].

Звертаючи увагу на особливості економічного стану підприємств в Україні, можна виділити основні види стратегій управління ризиками:

1) стратегія управління при виявленні високого ризику полягає у забезпеченні рентабельної діяльності шляхом уникнення та передачі ризику. Інакше величина збитків призведе до скорочення та банкрутства підприємства;

2) стратегія управління при виявленні помірного ризику має на меті забезпечити прибуткову діяльність шляхом мінімізації ризику. Інструменти здійснення стратегії: створення резервних фондів, самостраховання, диверсифікація, лімітування, здійснення превентивних заходів, отримання кредитів, позик або державних дотацій для покриття збитків та відновлення діяльності тощо;

3) стратегія управління при виявленні низького ризику повинна забезпечити прибуткову діяльність шляхом мінімізації та прийняття ризику. Використовується самостраховання та водночас йде пошук додаткових напрямів вкладання коштів (диверсифікація) [5].

Зрозуміло, що отримання максимального прибутку взагалі неможливе без ризику і допомогти керівнику підприємства вийти з кризової ситуації переможцем досить важко, оскільки не існує загальноприйнятих норм, дій або чіткої стратегії поведінки. Можна сказати, що цей процес є індивідуальним, проте існують узагальнені етапи, які є невід'ємними у поведінці управлінців. Основою цього процесу є наступні дії:

1) моніторинг (здійснити SWOT-аналіз, зрозуміти місце появи ризику, визначити які дії управлінського персоналу були порушені аби попередити його появу та розробити план дій щодо збереження підприємства в майбутньому від схожих ризиків);

2) ідентифікація (визначення виду ризику та впровадження дій щодо подолання ризикової ситуації відносно визначеної характеристики ризику). При цьому розрізняють ризики: економічні, технологічні, чисті, фінансові або нефінансові, спекулятивні, фундаментальні або часткові тощо.

3) оцінка ризику полягає у визначенні того, які загрози він несе для підприємства, наскільки він є серйозним, які наслідки можуть бути для підприємства та у прийнятті рішень щодо методів подолання ризикової ситуації;

4) контроль (здійснення конкретних дій щодо подолання ризику).

Таким чином, управління ризиками повинно входити в загально-організаційний процес управління цілим підприємством, який має власну розроблену стратегію й тактику ефективного управління ризиками. Також важливо не тільки реалізовувати управління ризиками, а й періодично переглядати заходи такого управління. Слід відмітити, що розробка методів управління ризиками базується на застосуванні чіткої класифікації ризиків як одного з етапів аналізу, що дозволить в подальшому ідентифікувати та правильно оцінити ризики.

Існує багато класифікаційних ознак, але ми розглянемо класифікацію ризиків за характером діяльності підприємства, за якою ризики поділяються на:

а) підприємницькі, пов'язані з розширенням масштабів виробництва, неповним використанням виробничих потужностей, непередбаченими витратами й втратами, зменшенням прибутку та банкрутством;

б) фінансово-комерційні (ризики непередбачених штрафів, втрат при здійсненні валютних операцій і операцій з цінними паперами, невиконання партнерами умов контракту);

в) професійні, що характеризують низький кваліфікаційний рівень управлінського персоналу підприємства, який складає недостатньо обґрунтовані виробничі та фінансові плани;

г) інвестиційні ризики, пов'язані з інвестуванням проектів, що можуть навіть не принести інвесторам їх очікувані прибутки. Однак, якщо виникла ситуація спланувати інвестиційні кошти на реалізацію проекту в умовах обмеженої інформації, використовують метод аналогій, тобто розраховують середнє значення ризику попереднього інноваційного проекту, здійснюваного підприємством.

Після проведеного аналізу щодо ідентифікації ризиків, здійснюють попередню оцінку ризику, що полягає у складанні списку можливих ризиків, які матимуть вплив на діяльність підприємства, а потім визначають випадки, при яких ці ризики можуть виникнути.

В сучасній науковій економічній літературі розглядають дві групи методів оцінки економічного ризику: кількісні чи об'єктивні (математичні, статистичні та ймовірнісні, аналітичні); якісні чи суб'єктивні (моделювання, оптимізація та теорія ігор, методи стохастичного програмування, аналогів).

Кількісні чи об'єктивні методи передбачають оцінку ризику в абсолютному й відносному вираженні, при цьому формується набір сценаріїв і можуть бути побудовані для окремих ризиків

функції розподілу ймовірності настання втрат залежно від їх розмірів. Найбільш розповсюдженими і універсальними є: метод експертних оцінок; статистичний; аналітичний; побудова дерева рішень; використання аналогій; нормативний та рейтинговий [4, с. 175].

Якісний аналіз ризику є більш складним методом оцінки економічних ризиків і визначає можливі види ризиків та фактори, що впливають на рівень ризиків при здійсненні визначеного виду діяльності. До найбільш поширених методів даного виду аналізу відносяться: аналіз наслідків, аналіз ймовірності (стосовно збитку), аналіз ймовірності (стосовно сприятливих можливостей), експертний метод [4, с. 174].

Основним методом визначення ризикових операцій виступає аналіз фінансово-господарської діяльності підприємства згідно річної фінансової звітності та матеріалами попередніх ревізій. Можна виділити два методи визначення ризикових операцій: орієнтація на фінансові порушення, які виявлені на інших підприємствах, та орієнтація на операції, внутрішній контроль яких не забезпечений та відсутність якого збільшує ймовірність проведення ризикових операцій (наприклад, 50% випадків виникнення ризикових ситуацій обумовлене низькою якістю внутрішнього контролю).

Слід зазначити, що головне в оцінці ризику при проведенні внутрішнього або зовнішнього аудиту ефективності – це визначення показників допустимого та критичного ризику, а головною метою розробки моделі управління ризиками на підприємстві є виявлення всіх можливих фінансових і економічних ризиків, а також зменшення фінансових збитків, пов'язаних з економічними ризиками.

Однак, досить часто вітчизняні підприємства стикаються з труднощами, навіть при чіткому дотримуванні плану та обраної стратегії управління. Все це відбувається по наступним причинам: неясна постановка місії, цілей; низька компетентність та недостатня відповідальність як управлінського персоналу (менеджерів), так і багатьох співробітників; неправильне розуміння зі сторони оперативного керівництва загальної корпоративної стратегії підприємства; нечітка постановка завдань до виконання та слабка координація діяльності за їх реалізацією; низький рівень контролю над стратегічно важливими показниками для оцінки успішної реалізації стратегії; слабка інформаційна база; нераціональне використання та розподіл ресурсів; відкрита протидія запланованим змінам та ігнорування зацікавленими особами можливих труднощів реалізації стратегії управління підприємством.

Слід зазначити, що формулювання тільки стратегії управління економічними ризиками недостатньо, необхідно мати ще механізм її реалізації, що припускає: створення ефективної системи оцінки та контролю прийнятих управлінських рішень; створення на підприємстві спеціального підрозділу, якому буде доручено управління ризиками; виділення коштів і формування спеціальних резервів для страхування ризиків, покриття отриманих збитків і втрат.

В зарубіжній та вітчизняній літературі представлена досить різноманітна сукупність методів управління ризиками, що класифікується за на-

ступними ознаками: за підходом до мінімізації ризику, за характером впливу на ризик, за співвідношенням заходів з управління і ризикової ситуації, а також за специфікою сфери застосування (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація методів управління ризиками на підприємствах

Ознака класифікації	Методи управління ризиками
За підходом до мінімізації [1, с. 261]	1) уникнення; 2) зниження; 3) збереження; 4) передача
За характером впливу на ризик [2, с. 93]	1) методи уникнення ризику; 2) методи локалізації ризику; 3) методи дисипації ризику; 4) методи компенсації ризику
За співвідношенням заходів з управління і ризикової ситуації [2, с. 90]	1) методи трансформації ризику; 2) методи фінансування ризику
За специфікою сфери застосування	1) методи, пов'язані зі специфікою окремих видів ризику; 2) методи, пов'язані зі специфікою окремих галузей господарства

Джерело: [8, с. 37]

Розглянемо більш детально методи управління ризиками згідно кожній ознаці класифікації. Перший підхід, що відноситься до мінімізації ризиків, складається з таких методів управління ризиками:

1. Метод уникнення означає відмову керівництва від реалізації проекту, пов'язаного з ризиком (відмова від ненадійних партнерів і некомпетентних працівників; відмова від господарських ризиків). Недолік методу – неможливість отримання прибутку підприємством.

2. Метод зниження носить попереджуючий характер і спрямований на зменшення розмірів можливого збитку або ймовірності настання несприятливих умов (вибір надійних постачальників; диверсифікація закупок, ринків збуту, діяльності; заходи щодо досягнення технічної безпеки засобів виробництва; проведення цілеспрямованого маркетингу; лімітування; інтеграція тощо). Недолік методу полягає в обмеженні можливостей підприємства щодо зниження вірогідності виникнення ризиків та/або рівня можливих збитків.

3. Метод збереження означає залишення ризику за інвестором, тобто на його відповідальності (без фінансування; залучення зовнішніх джерел у вигляді державних дотацій, банківських позик; самостраховання). Використання даного методу можливе тільки за умови, що наслідки ризику можуть бути компенсовані за рахунок власних ресурсів.

4. Метод передачі характеризує передачу відповідальності за ризик третім особам, часто за винагороду, при збереженні існуючого рівня ризику (страхування; хеджування; отримання фінансових гарантій; укладання контрактів). Сторона, яка приймає на себе ризик, як правило, не

має ніяких засобів для того, щоб знизити рівень ризику. Можлива нестача коштів для покриття збитків, пов'язаних з передачею ризику [3, с. 97].

Класифікація за характером впливу на ризик представлена наступними групами методів:

1) методи уникнення ризику (відмова від ненадійних контрагентів, ризикованих проектів та господарських ризиків; пошук гарантів);

2) методи локалізації ризику (створення спеціальних підрозділів на підприємстві);

3) методи дисипації ризику (розподіл відповідальності та ризику у часі; диверсифікація поставок, діяльності та збуту);

4) методи компенсації ризику (стратегічне планування, моніторинг макросередовища, активний цілеспрямований маркетинг, створення резервів).

Згідно цій класифікації методи уникнення і передачі ризиків можна об'єднати в групу ухилення від ризику. Метод локалізації частіше використовують тоді, коли можна чітко визначити джерела ризику (на великих підприємствах при впровадженні інноваційних проектів). Методи дисипації відповідають методам зниження рівня збитків з попередньої класифікації. Методи компенсації мають запобіжний характер і відповідають методам зниження ймовірності ризику.

За співвідношенням у часі заходів з управління та настання ризиків виділяють дві групи методів:

1) методи трансформації ризику, які носять запобіжний характер;

2) методи фінансування ризику.

Останньою ознакою класифікації є класифікація за специфікою сфери застосування:

1) методи, пов'язані зі специфікою окремих видів ризику, слугують для управління:

а) валютними ризиками (форфейтування, хеджування);

б) інформаційними ризиками (створення нормативної документації з описом дій персоналу, направлених на запобігання інформаційних ризиків; дублювання та періодичне копіювання інформації на резервні носії тощо);

в) кадровими ризиками (ретельний підбір кадрів; вдосконалення системи мотивації персоналу; підвищення кваліфікації працівників та ін.).

2) методи, пов'язані зі специфікою окремих галузей господарства, повинні враховувати особливості тієї галузі, в якій діє підприємство.

Слід відмітити, що задача кожного ризик-менеджера на підприємстві повинна складатися з розробки такого виду класифікації. Це дозволить ідентифікувати можливі заходи з управління ризиковими ситуаціями, які відповідатимуть сфе-

рі діяльності підприємства, і тим самим сприяти готовності підприємства відповідати на загрози навколишнього середовища. Прикладом такої класифікації для підприємства харчової галузі є наступні специфічні методи:

– реорганізація та реструктуризація підприємства;

– вкладання коштів в розвиток кадрового потенціалу;

– оновлення основних фондів за допомогою договорів лізингу;

– використання систем управління якістю;

– підтримка ділових зв'язків з партнерами для активізації інноваційної діяльності.

Відмітимо, що економічні ризики притаманні будь-яким формоутворенням на різних стадіях їх розвитку, а тому від своєчасності та глибокому аналізу цих ризиків буде залежати формування ліквідності, платоспроможності, його ділова активність та кінцевий фінансовий результат господарювання.

Висновки і пропозиції. Підприємства харчової промисловості, як найважливіший структурний елемент національної економіки, мають приділяти особливу увагу проблемам управління ризиками та забезпеченню власної економічної безпеки, яка полягає в досягненні стабільності та максимальній ефективності їх функціонування, а також у високому потенціалі розвитку в майбутньому.

Враховуючи можливі ризики, ймовірність їх настання та ступінь впливу, кожне підприємство повинне застосовувати у своїй діяльності ефективний механізм управління економічними ризиками, який базуватиметься на стратегії управління ризиком, формування якої залежить від особливостей господарської діяльності підприємства. Також буде доцільним складання власної класифікації методів управління ризиками, які будуть пов'язані як зі специфікою окремих, найбільш вагомих для підприємства видів ризику, так і зі специфікою галузі.

З огляду на проведене дослідження, можна очікувати підвищення ефективності системи оцінки ризику шляхом комплексного застосування кількох методів, що дасть змогу перевірити та доповнити дані, отримані за допомогою тільки одного методу, результатами іншого.

Таким чином, керівництво підприємства володітиме обґрунтованим інструментарієм з управління ризиками, що в свою чергу приведе до вибору адекватного методу управління ризиками та дозволить підприємству гнучко реагувати на загрози навколишнього середовища, а також підвищувати свою ефективність.

Список літератури:

1. Василенк В. О. Стратегічне управління [Текст]: навч. посіб. / Василенко В. О., Ткаченко Т. І. – К.: ЦУЛ, 2003. – 396 с.
2. Івченко І. Ю. Моделювання економічних ризиків і ризикових ситуацій [Текст]: навч. посіб. / Івченко І. Ю. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 334 с.
3. Иванов А. А., Олейников С. Я., Бочаров С. А. Риск-менеджмент [Текст]: учеб.-метод. компл. – М.: Изд. центр ЕАОИ. – 2003. – 193 с.
4. Доценко І. О. Методичні основи оцінки ризиків підприємницької діяльності як складової системи управління економічною безпекою підприємства [Текст] / І. О. Доценко // Вісник Дніпропетровського університету. – 2011. – № 5(4). – С. 171–176.
5. Ковернега Т. А. Особливості формування стратегії управління економічними ризиками для забезпечення економічної безпеки на вітчизняних підприємствах [Текст] / Т. А. Ковернега // Науковий вісник ХДУ. Серія «Економічні науки». Випуск 8. Частина 7. – Херсон, 2014. – С. 98–102.

6. Коломієць Г. І. Податкові ризики: сутність та класифікація [Текст] / Г. І. Коломієць // Ринок цінних паперів. – 2009. – № 6. – С. 27–33.
7. Пинская М. Р. Налоговый риск: сущность и проявления [Текст] [Электронный ресурс] / М. Р. Пинская // Органическая экономика. – Режим доступа: <http://organictheory.ru/taxplanning/taxrisk/>
8. Черненко Ю.О. Вибір методів управління ризиками на промисловому підприємстві [Текст] / Ю. О. Черненко // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова, 2014. – Т. 19. – Вип. 1/2. – С. 36–39.

Береговая Т.А.

Одесская национальная академия пищевых технологий

РИСК-МЕНЕДЖМЕНТ КАК ВАЖНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ПИЩЕВЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация

Статья посвящена исследованию необходимости использования риск-менеджмента на отечественных пищевых предприятиях, выбора наиболее адекватных методов управления рисками. Рассмотрена существенная характеристика экономического риска субъектов хозяйствования, идентифицированы и охарактеризованы методы управления рисками путем применения политики риск-менеджмента. Обоснована необходимость формирования стратегии управления экономическими рисками для достижения состояния экономической безопасности предприятий.

Ключевые слова: экономическая безопасность, риск, риск-менеджмент, стратегия, управление экономическими рисками.

Beregova T.A.

Odessa National Academy of Food Technologies

RISK MANAGEMENT AS THE IMPORTANT TOOL FOR ECONOMIC SECURITY ON THE DOMESTIC ENTERPRISES

Summary

The article investigates the need for risk management on domestic food companies, selecting the most appropriate methods of risk management. The essential characteristic of entities' economic risk is considered, the methods of risk management with using the risk management policies are identified and described. The necessity of forming economic risk management strategies to achieve a state of economic security is justified.

Keywords: economic security, risk, risk management, strategy, management of economic risk.

УДК 338.28

МЕТОДИ ВРАХУВАННЯ РИЗИКУ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ СТАВКИ ДИСКОНТУВАННЯ В ІНВЕСТИЦІЙНОМУ АНАЛІЗІ

Богдан С.В., Пернарівський О.В.

Національний університет державної податкової служби України

Досліджуються підходи до визначення ставки дисконтування при аналізі ефективності інвестиційних проектів. Аналізуються особливості визначення безризикової ставки відсотка. Розглядаються методи визначення премії за ризик при встановленні ставки дисконтування при аналізі ефективності інвестиційних проектів.

Ключові слова: інвестиційний проект, ефективність, ставка дисконту, безризикова ставка, премія за ризик.

Постановка проблеми. Інвестиційна діяльність є однією з необхідних умов сталого зростання економіки, а також ефективного функціонування, конкурентоспроможності, розвитку більшості підприємств. Вона здійснюється у формі опрацювання інвестиційної програми, окремих інвестиційних проектів та моніторингу їх реалі-

зації. Ставка дисконтування – інструмент, який використовується для переведення очікуваних грошових потоків, що генеруються певним проектом або активом у поточну вартість цього активу. Як і будь-який інший інструмент, його слід використовувати з обережністю і розумінням того, як у яких ситуаціях і при яких припущеннях він